

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA HAQORAT KONSEPTIGA KOGNITIV YONDASHUV

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.081>

Xaydarova Mohidilxon Xamidullo qizi
emailkhaydarovamohidil@gmail.com
Andijon davlat chet tillar instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida "haqorat" konseptining kognitiv-lingvistik tahlili amalga oshirilgan. Tadqiqotda I. A. Sterninning kognitiv talqin metodi qo'llanilgan bo'lib, "haqorat" konseptining semantik yadrosi, metaforik ifodalar, paremiologik birliklar va badiiy matnlardagi aks etishi o'rganilgan. Maqolada ingliz tilidagi maqollar, hikmatli so'zlar va taniqli adiblar asarlaridagi haqorat ifodalari konseptual tahlil qilingan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ingliz madaniyatida haqorat shaxsiy mustaqillik va xulq-atvor madaniyati bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek madaniyatida u izzat-hurmat, or-nomus va jamoaviy qadriyatlar mezonlari asosida baholanishi isbotlangan.

Kalit so'zlar: haqorat, konsept, kognitiv lingvistika, metafora, paremiologiya, lingvokulturologiya, semantik tahlil, kognitiv belgi, ingliz tili, o'zbek tili

COGNITIVE APPROACH TO THE CONCEPT OF INSULT IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Khaydarova Mohidilkhon Khamidullo qizi
emailkhaydarovamohidil@gmail.com
Andijan State Institute of Foreign Languages

Abstract: This article presents a cognitive-linguistic analysis of the concept of "insult" in Uzbek and English languages. The study employs I. A. Sternin's method of cognitive interpretation, examining the semantic core, metaphorical expressions, paremiological units, and literary representations of the "insult" concept. The article analyzes proverbs, wise sayings, and works of prominent authors in English through conceptual analysis. The findings demonstrate that in English culture, insult is associated with personal independence and behavioral culture, whereas in Uzbek culture, it is evaluated through the criteria of honor, dignity, and communal values.

Keywords: insult, concept, cognitive linguistics, metaphor, paremiology, linguoculturology, semantic analysis, cognitive feature, English language, Uzbek language

KIRISH

Hozirgi tilshunoslikda inson omili tobora muhim ahamiyat kasb etib, tadqiqotchilar nafaqat tilning grammatik va leksik qurilmalarini, balki unda mujassamlashgan milliy ong, madaniy tasavvurlar va idrok jarayonlarini ham o'rganishga katta e'tibor qaratmoqdalar. Bugungi kunda til faqat muloqot quroli sifatida talqin etilmay, balki inson ongida shakllangan va dunyo haqidagi tasavvurlarni tartibga soluvchi asosiy mexanizm sifatida qabul qilinmoqda. Ana shu nuqtai nazardan, "konsept (tushuncha)" atamasi lingvistik tahlilning markaziy kategoriyalaridan biriga aylandi. Konsept - insonning aqliy olamida vujudga kelgan va tilning turli qatlamlari: so'zlar, iboralar, frazeologizmlar, xalq maqollari va badiiy tasvirlar orqali namoyon bo'ladigan kognitiv birlikdir. Xalqning ongida konseptlar uning tarixiy tajribasi, hayotiy qarashlari, ma'naviy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan chambarchas o'ralgan. Shu sababli, konseptlarni ilmiy jihatdan o'rganish nafaqat til ilmi, balki madaniyat, psixologiya va falsafa uchun ham katta ahamiyat kasb etadi.

Tilshunoslikda "haqorat" konseptini tadqiq etish odamlar o'rtasidagi muloqotda nutq odobi, axloqiy me'yorlar va milliy xarakter xususiyatlarini chuqur anglash imkonini yaratadi. Har bir xalqda haqorat tushunchasi o'ziga xos ma'naviy o'lchovlar, odobiy qoidalar va ijtimoiy munosabatlar nuqtai nazaridan shakllanadi. Shu boisdan, ingliz va o'zbek tillaridagi "haqorat" konsepti semantik farqlar bilan birga, kognitiv va madaniy xususiyatlar jihatdan ham bir-biridan ajralib turadi. Xususan, ingliz madaniyatida haqoratga munosabat asosan shaxsiy mustaqillik, individualizm va xulq-atvor madaniyati bilan bog'liq bo'lsa, o'zbek madaniyatida bu tushuncha izzat-hurmat, or-nomus, ijtimoiy obro' va jamoaviy qadriyatlar mezonlari asosida baholanadi. Ana shu jihatdan, "haqorat" konseptining kognitiv tahlili ikkala xalq tafakkurida mavjud bo'lgan har xil qadriyatlar tizimini aniqlashga xizmat qiladi.

Demak, ushbu konseptni kognitiv yondashuv asosida o'rganish orqali til va tafakkur o'rtasidagi bog'liqlik, shuningdek xalqning milliy madaniyati, ijtimoiy qarashlari va kommunikativ xulqi to'liqroq anglashiladi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi ham aynan til orqali inson ongidagi ijtimoiy va madaniy tasavvurlarni yoritish imkoniyatida o'z ifodasini topadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Magistrlik ishimizda konseptning mazmun-mohiyatini ochib berishning asosiy metodologik vositalaridan biri sifatida konseptual tahlil usuli qo'llanilgan. Ushbu yondashuv konseptni inson ongida shakllanuvchi kognitiv tuzilma sifatida o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, til birliklarida aks etgan ma'no qatlamlarini tahlil etish orqali amalga oshiriladi. Konseptual tahlilning mohiyati - so'zlar, frazeologizmlar, iboralar, maqollar va metaforik ifodalar yordamida inson tafakkurida mavjud bo'lgan ma'naviy, madaniy hamda ijtimoiy tasavvurlarni aniqlashdan iborat. Bu usulda konseptlar alohida so'zlarning lug'aviy ma'nosidan ancha keng miqyosda talqin qilinadi. Chunki

konsept shunchaki semantik birlik emas, balki inson ongidagi bilim, hayotiy tajriba va his-tuyg'ular majmuasini ham qamrab oladi. Shuning uchun tadqiqot davomida nafaqat so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri ma'nolari, balki ularning assotsiativ, emotsional, aksiologik (qadriyatga oid) va kontekstual jihatlari ham tahlil qilinadi.

Ilmiy ishimizning mazkur bo'limida qo'llanilgan konseptual tahlilning ilmiy-metodik asosi - rus olimi I. A. Sternin tomonidan ishlab chiqilgan "kognitiv talqin metodi" (metod kognitivnoy interpretatsii) hisoblanadi. I. A. Sternin konseptni tildagi turli vositalar orqali ifodalanuvchi va inson ongida mavjud murakkab bilim tuzilmasini aks ettiruvchi birlik sifatida talqin etadi. Olimning ta'kidlashicha, "til materiallarini tahlil qilish konseptning belgilarini aniqlash va uning modelini yaratishning eng qulay hamda samarali yo'lidir" [1].

Sternin taklif etgan kognitiv talqin metodi quyidagi izchil bosqichlarni o'z ichiga oladi: birinchidan, til materialini tanlash va tartibga solish - konseptga oid so'zlar, iboralar, frazeologizmlar, matn parchalarini to'plash; ikkinchidan, semantik tahlil - mazkur birliklarning asosiy va ikkilamchi ma'nolarini belgilash; uchinchidan, kognitiv belgilarni ajratish - konseptning inson ongida shakllangan asosiy xususiyatlari, emotsional va qadriyaviy jihatlarni aniqlash; to'rtinchidan, konseptual model yaratish - to'plangan ma'lumotlar asosida konseptning tuzilmasi va mazmuniy markazini ifodalovchi umumlashtirilgan sxemani shakllantirish [2].

Mazkur yondashuvning asosiy ustunligi shundaki, u tildagi yuzaki ma'nolarni emas, balki ularning zamirida yotgan madaniy, ijtimoiy va psixologik mazmunlarni yuzaga chiqarishga imkon yaratadi. Shu jihatdan, kognitiv talqin metodi "haqorat" konseptining nafaqat semantik qamrovini, balki unga bog'liq milliy madaniyat, qadriyatlar tizimi va kommunikativ xulqni aniqlashda ham samarali asbob bo'lib xizmat qiladi. Konseptual tahlil va I. A. Sterninning kognitiv talqin metodidan foydalanish o'zbek va ingliz tillaridagi "haqorat" konseptini qiyosiy o'rganishda ilmiy asoslangan, izchil va kompleks yondashuvni ta'minlaydi. Ushbu metod yordamida konseptning kognitiv tuzilmasi, semantik yadrosi, shuningdek milliy-madaniy o'ziga xosliklari aniqlanadi.

NATIJALAR

Ingliz tilida "haqorat" konseptining og'zaki ifodalanishini kuzatish jarayoni, avvalo, ushbu konseptning paremiologik maydonini - ya'ni xalq og'zaki ijodida (maqollar, hikmatli so'zlar, aforizmlar) qanday aks etganligini o'rganishni taqozo etadi. Paremiologik birliklar xalqning asriy tajribasi, madaniy qarashlari va ahloqiy me'yorlarini mujassamlashtirishi sababli, ular "haqorat" tushunchasining milliy-madaniy mohiyatini anglashda asosiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Ingliz xalq maqollari va donishmandliklarida haqorat, odatda, inson sha'niga tajovuz, axloqiy me'yorlardan chiqish, shaxs qadr-qimmatini yerga urish yoki nutq orqali yetkazilgan ma'naviy zarar sifatida talqin etiladi. Masalan, ingliz maqollarida

“An insult is like a foul wind” (“Haqorat badbo‘y shamolga o‘xshaydi”) kabi ifodalar uchraydi. Bu tasvirda haqoratning zararli, biroq ko‘zga ko‘rinmas kuchga egaligi, uning inson ruhiyatiga salbiy ta’siri metafora orqali namoyon etiladi. Bundan tashqari, “Silence is the best answer to insult” (“Haqoratga eng munosib javob - sukutdir”) degan xalq donishmandligi ingliz madaniyatida sabr-qanoat, o‘zini boshqarish va sokinlik qadriyatlarining ustuvor o‘rnini ko‘rsatib turadi.

Paremiologik birliklarning mazmuniga tayanib, “haqorat” konseptining kognitiv mohiyatini anglash mumkin. Ular insonning ongida haqoratni qanday idrok etishi, uni baholashi va unga munosabat bildirishi jarayonlarini yoritib beradi. Bunday tahlil konseptning semantik yadrosi, hissiy qirralari va aksiologik (qadriyatga oid) jihatlarini aniqlashga yo‘l ochadi. Bundan tashqari, ingliz tilida so‘zlashuvchi xalqlar madaniyatida “haqorat” tushunchasi nafaqat og‘zaki ijodda, balki badiiy adabiyot, publitsistika va siyosiy nutqlarda ham keng ifodasini topgan.

Mashhur adiblar va davlat arboblarning asarlarida haqoratning insoniy munosabatlarga ta’siri, uni kechirish, unga javob berish yoki e’tiborsiz qoldirish bilan bog‘liq falsafiy mulohazalar yoritilgan. Jumladan, Uilyam Shekspir asarlarida haqorat ko‘pincha inson g‘ururi va ijtimoiy maqomining imtihoniga aylansa, Charlz Dikens romanlarida u axloqiy qadriyatlarni sinab ko‘ruvchi ijtimoiy muammo sifatida namoyon bo‘ladi.

Shuningdek, ingliz mutafakkirlari va jamoat namoyandalari - O. Uayld, B. Franklin va M. Gandi asarlarida ham haqorat masalasi insonning ichki ruhiy olami, o‘zini tuta bilish madaniyati va jamiyatdagi odobnoma bilan uzviy tarzda bog‘lab talqin etiladi. Ularning nazarida, haqoratga bergan javob insonning ma’naviy yetuklik darajasini va aqliy saviyasini namoyon qiladi.

Shunday qilib, ingliz tilida “haqorat” konseptining og‘zaki va yozma ko‘rinishlarini tahlil etish, uning kognitiv tuzilmasini - ya’ni konseptning xalq ongidagi obrazini, hissiy poydevorini va madaniy qiymatini belgilash imkonini beradi. Bu yondashuv orqali “haqorat” konsepti ingliz xalqining axloqiy qadriyatlar tizimi, muloqot madaniyati hamda milliy tafakkur modelini aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik birlik sifatida talqin qilinadi.

MUHOKAMA

Mazkur bo‘limda ingliz tilidagi taniqli adabiy matnlar va hikmatli so‘zlarda “haqorat” konseptining kognitiv belgilari muhokama qilinadi.

Shekspirning metaforik tasviri. Uilyam Shekspirning “Much Ado About Nothing” asaridagi Biatriis timsolining nutqida “Foul words is but foul wind, and foul wind is but foul breath, and foul breath is noisome; therefore I will depart unkissed” [3] degan parcha keltiriladi. Ushbu matnda “haqorat” tushunchasi metaforik tarzda yoqimsiz hid tarqatuvchi shamolga qiyoslanadi. Bu qiyos nafaqat adabiy san’at

namunasi, balki inson ongida haqoratni anglashning kognitiv konseptual modelini ham ifodalaydi.

Kognitiv nuqtai nazardan ushbu metafora haqoratning hissiy qirrasini ko'zga tashlaydi. Yoqimsiz hid inson sezgi a'zolari orqali qabul qilinadigan noxush tajriba bo'lsa, haqorat ham ruhiyatda xuddi shunday noxushlik va iztirobni uyg'otadi. Boshqacha aytganda, so'z orqali yetkazilgan haqorat inson ongida nozik, ammo sezilarli darajada zarar keltiruvchi ta'sir sifatida gavdalanadi - xuddi shaxsiy makonga kirib keladigan badbo'y havo kabi.

Bu metaforik aks ettirish inkor etib bo'lmaydigan tajribaga asoslangan kognitiv idrokni ko'rsatadi: abstrakt ijtimoiy hodisalar, jumladan haqorat, inson sezgilari orqali tushunarliroq holga keltiriladi. Yomon hid va haqorat o'rtasidagi o'xshashlik shundaki, ikkalasi ham insoniyat uchun salbiy va zararli hodisalardir: biri jismoniy sezgiga, ikkinchisi esa ma'naviy va ijtimoiy holatga ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, ushbu metaforaning xalq maqollari va hikmatlarida keng tarqalganligi shuni ko'rsatadiki, kognitiv tuzilmalar madaniy jihatdan avloddan-avlodga o'tkaziladi va so'z orqali yetkazilgan haqoratning zararini anglash hamda unga munosabat bildirish madaniyatini mustahkamlaydi.

Chesterfildning qiyosiy tahlili. Lord Filipp Chesterfildning "An injury is much sooner forgotten than an insult" [4] degan iqtibosida tan jarohati bilan haqorat kognitiv metafora orqali taqqoslanadi: jismoniy jarohat vaqt o'tishi bilan davo topishi va avvalgi ahvolga qaytishi mumkin. Biroq haqorat inson xotirasida uzoq muddatga o'rnashib qoladi va uning ta'siri so'nib ketmaydi. Jismoniy og'riq esdan chiqishi mumkin, ammo haqorat ruhiy yara bo'lib, u uzoq davom etadigan ma'naviy tiklanishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, haqoratning asosiy kognitiv belgisi shundan iboratki, u so'z orqali yetkazilgan ichki yara sifatida ongda saqlanib qoladi va uning izi uzoq muddat yo'qolmaydi.

Kognitiv jihatdan bu metafora haqoratning hissiy og'irligi va davomiyligini ta'kidlaydi. Jismoniy jarohatlar vaqt o'tishi bilan unutilishi mumkin, ammo haqoratlar inson ruhiyatida ichki iz qoldiradi - bu iz ijtimoiy munosabatlarga, o'ziga nisbatan baho berishga va axloqiy qarorlar qabul qilishga o'z ta'sirini o'tkazadi.

So'z va qilich metaforasi. "Words cut more than swords" [5] maqoli kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan tahlil qilinganda, so'zlar noto'g'ri yo'naltirilganda inson ruhiyatiga chuqur psixologik yara yetkazuvchi qurolga aylanishi ma'lum bo'ladi. Ingliz tilidagi "The tongue can cut more than a sword" iborasida cut fe'li zarar keltirish ma'nosini anglatib, more so'z kuchini oshiradi, sword esa muayyan manbadan keladigan jarohat konseptini so'z bilan berilayotgan ruhiy zararga moslashtiradi.

Kognitiv jihatdan bu xaritalash manba-maqсад domeni mos kelishi orqali amalga oshadi: qilichning tanaga yetkazadigan jismoniy og'rig'i (manba domeni) nutq orqali keladigan psixologik zararining maqsad domeniga mos tushadi. Bu konseptualizatsiya

faqat ingliz tiliga xos emas. O'zbek klassik adabiyotida, xususan Alisher Navoiy va Abdulla Avloniy asarlarida ham o'xshash g'oyalar uchraydi. Shunday qilib, har ikki tilda ham "haqorat - sekin tuvaladigan ruhiy yara" tushunchasi mavjud.

Samuel Jonsonning "London" she'ri. Shoir, lug'atshunos va adabiy tanqidchi Samuel Jonsonning "London" she'rida: "Of all the griefs that harrass the distressed, Sure the most bitter is a scornful jest" [6] degan misralarda haqoratning ruhiy og'irligi va kuchi ochib beriladi. Muallif kinoyali hujumlarni eng achchiq va qiyin ruhiy tajriba sifatida tasvirlaydi. Keyingi misralarda esa, olijanob qalb egasiga nisbatan bilimdon bo'lmagan shaxs tomonidan qilingan haqorat alohida ta'kidlanadi.

She'ning so'nggi misrasida ishlatilgan "insult points the dart" iborasi haqoratni nayza zarbiga o'xshatadi. Ushbu metafora orqali haqoratning chuqur og'riq yetkazish kuchi va u inson ruhiyatida qoldiradigan iz tasvirlanadi. Shu asosda ikkita asosiy kognitiv belgi aniqlanadi: birinchisi, eng achchiq haqorat - kinoya (masxara); ikkinchisi, nodonning olijanob insonga qilgan haqorati - eng chuqur ruhiy yara manbai.

Tomas Greyning elegiyasi. Ingliz shoiri Tomas Greyning "Elegy Written in a Country Churchyard" she'ridagi "Yet ev'n these bones from insult to protect, Some frail memorial still erected nigh" [7] misralarida insonlarning vafotidan so'ng ham ularni tahqirdan muhofaza qilish zarurligi haqida so'z yuritiladi. Bu yerda kognitiv belgi aniqlanadi: o'likni haqorat qilma.

Uolt Uitmenning hikmati. Mashhur amerikalik shoir Uolt Uitmenning "Re-examine all that you have been told... dismiss that which insults your soul" [8] degan iqtibosi insoni tanqidiy fikrlash va mustaqil mulohaza yuritishga da'vat etadi. Ushbu iqtibosda "insults your soul" iborasi haqoratning yuzaki ma'noda emas, balki insonning ichki olami va qadriyatlariga zarar yetkazuvchi mohiyatini ifodalaydi. Kognitiv belgi: haqorat qalbdan siqib chiqarilishi, ichki olamdan uzoqlashtirilishi zarur.

Rassel Linesning tavsiyasi. Amerikalik tarixchi va san'atshunos Rassel Linesning "The most effective comeback to an insult is silence" [9] degan so'zlarida haqoratga eng samarali javob - jimlik (sokinlik) ekanligi ta'kidlanadi. Haqorat qiluvchi kutayotgan reaksiyasini ololmaydi va haqoratga uchragan shaxs so'z ishlatmasdan o'z qadr-qimmatini saqlab qoladi.

"To add insult to injury" maqolining tahlili. "To add insult to injury" [10] ingliz maqoli semantik va pragmatik jihatdan noqulay yoki salbiy vaziyatni yanada og'irlashtirish hodisasini ifodalaydi. Insult leksemasi metaforik ma'noda ishlatiladi: mavjud salbiy holatni kuchaytiruvchi omil sifatida tavsiflanadi. Injury esa aslidagi og'riqli, zararli yoki noqulay holatni anglatadi. Semantik dinamika nuqtai nazaridan, maqolda insult va injury o'rtasidagi bog'liqlik shuni ko'rsatadiki, haqorat mavjud zarar yoki noqulaylikni yanada kuchaytiradi.

Metaforik qatlam nuqtai nazaridan, ushbu ifoda “so‘zning jismoniy yoki hissiy ta‘sirini” ko‘zga tashlaydi. So‘zlar va harakatlar bir-birini kuchaytiruvchi vosita sifatida ishlaydi: haqorat mavjud yaraga “ustma-ust keladi”, ya‘ni og‘riqni yanada qo‘zg‘aydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilidagi haqorat ifodalarini o‘rganish nafaqat tilning semantik va pragmatik jihatlarini yoritib beradi, balki xalqning dunyoqarashi, axloqiy me‘yorlari hamda ijtimoiy munosabatlar madaniyatini ham ko‘z oldiga keltiradi. Bu esa til va madaniyat o‘rtasidagi mustahkam aloqani tasdiqlaydi hamda lingvokulturologik tadqiqotlarning bugungi ahamiyatini yanada oshiradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ingliz tilida “haqorat” konsepti quyidagi asosiy kognitiv belgilar orqali ifodalanadi: haqorat - yomon hid singari insoniy muhitni buzuvchi hodisa; haqorat - jismoniy jarohatdan ham uzoqroq esda qoladigan ruhiy yara; so‘z bilan yetkazilgan zarar tana shikastlanishiga mengzash; eng achchiq haqorat - kinoya va masxara; nodonning olijanob insonga qilgan haqorati eng chuqur ruhiy yara manbai; o‘likni ham haqoratdan asrash zarurligi; haqorat qalbdan siqib chiqarilishi kerak; haqoratga eng munosib javob - sukut.

Ushbu kognitiv belgilar ingliz xalqining axloqiy qadriyatlar tizimi, muloqot madaniyati hamda milliy tafakkur modelini aks ettiruvchi muhim lingvokulturologik birliklar sifatida talqin qilinadi. O‘zbek va ingliz tillaridagi “haqorat” konseptini qiyosiy o‘rganish har ikki xalq tafakkuridagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sternin, I. A. (2001). Metodika issledovaniya struktury konsepta. Metodologicheskie problemy kognitivnoy lingvistiki. Voronezh: Voronezhskiy gosudarstvennyy universitet, 58-65.
2. Sternin, I. A., & Popova, Z. D. (2007). Kognitivnaya lingvistika. AST: Vostok-Zapad.
3. Shakespeare, W. (1598). Much Ado About Nothing. Act 2, Scene 1.
4. Chesterfield, P. D. S. (1774). Letters to His Son on the Art of Becoming a Man of the World and a Gentleman. London.
5. Speake, J. (Ed.). (2015). Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford University Press.
6. Johnson, S. (1738). London: A Poem in Imitation of the Third Satire of Juvenal.
7. Gray, T. (1751). Elegy Written in a Country Churchyard.
8. Whitman, W. (1855). Leaves of Grass. Brooklyn, NY.
9. Lynes, R. (1966). The Tastemakers: The Shaping of American Popular Taste. Dover Publications.

10. Ammer, C. (2013). The American Heritage Dictionary of Idioms. Houghton Mifflin Harcourt.